

УДК 338.242.4

Д. О. ПРУНЕНКО, В. І. СЕРГІЄНКО

ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНО БЕЗПЕЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГІРНИЧОДОБУВНОГО І БУДІВЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСІВ

Доведено необхідність активізації законотворчої діяльності у сфері розвитку будівельної галузі. Проаналізовано зміст і сутність проекту Національної програми розвитку мінерально-сировинної бази України. Опрацьовано концептуальні положення, які мають визначати засади і механізми реалізації державної політики у сфері нормативно-правового забезпечення гірничодобувного і будівельного секторів реальної економіки.

Necessity of activation of legislative activity for sphere of development of building area is proved. The contents and essence of the project of the National program of development of a mineral-raw-material base of Ukraine is critically analyzed. Conceptual positions which should advance bases and mechanisms of realization of a state policy in sphere of is standard-legal maintenance of mining and building sectors of real economy are developed.

Ключові слова: державне регулювання, мінерально-сировинна база, гірничодобувний комплекс, будівельний комплекс, екологічна безпека.

Згідно зі ст. 13 Конституції України, надра є об'єктами власності Українського народу [1]. На цей час в Україні в основному створено національну систему нормативно-правового забезпечення будівництва та виробництва будівельних матеріалів. Нормативно-правове поле в цій сфері суспільних відносин (усього більш ніж 1500) формують закони України. До основоположних документів можна віднести такі: “Про основи містобудування”, “Про архітектурну діяльність”, “Про планування і забудову територій”, “Гірничий закон України”, “Про надра”, опосередкований, але не менш важливий вплив на діяльність галузей мають декрет Кабінету Міністрів України “Про стандартизацію та сертифікацію”, Закон України “Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності” [2–7; 15].

Водночас значна частина чинних нормативних документів (більше 1000) – це документи колишнього Радянського Союзу, які є технічно і технологічно застарілими і об'єктивно стримують упровадження нових технологій будівництва та застосування сучасних будівельних матеріалів і виробів. Із загальної кількості більше двох третин нормативних актів підлягають першочерговому перегляду. Відповідно до виділених обсягів фінансування за роки незалежності в Україні розроблено (переглянуто) та набуло чинності близько 500 нормативних документів державного рівня – в середньому 30 документів на рік, що не відповідає потребам суспільства і потребує прискорення законотворчого процесу. При цьому чинне законодавство в Україні

передбачає перегляд стандартів і норм не рідше одного разу на п'ять років. Попри відставання нормативно-правової бази від забезпечення вимог, які ставляться до продукції будівельного призначення інвесторами та її споживачами, має місце певна законодавча невизначеність і неврегульованість базових питань нормативно-правового забезпечення діяльності сировинно-будівельного комплексу, численні дублювання одних і тих же вимог актами різних рівнів.

Зазначені проблеми об'єктивно стримують розвиток будівельної галузі, створюють невиправдані ускладнення як для державних органів, так і для учасників будівельного ринку, у тому числі для інвесторів, тим самим знижуючи інвестиційний рейтинг галузі.

Ураховуючи, що розвиток багатуокладної економіки України з орієнтацією на послідовне інтегрування до світового ринку неможливий без перетворення будівництва на інвестиційно-привабливу та інноваційна придатну галузь з потужним взаємообміном технологіями та матеріалами будівельних ринків різних країн, питання випереджаючого формування сучасної та системної нормативно-правової бази будівельної діяльності має відноситись до загальнодержавних пріоритетів.

Виходячи з вищезазначеного, особливу актуальність має Закон України “Про затвердження загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України до 2010 року”, проект якого було подано Урядом до розгляду Верховної Ради України ще в 2002 р. і прийнято (без суттєвих змін) в 2006 р. [8].

У назві Закону визначено його спрямованість – затвердження загальнодержавної програми. Об'єктом розвитку обрано мінерально-сировинну базу, яка є основою виробництва понад 90 % продукції важкої промисловості в Україні. Від стану цього комплексу безпосередньо залежить ефективність подальшого економічного і соціального розвитку країни. У законі визначено основні завдання щодо вдосконалення методів вивчення і оцінки запасів корисних копалин, упровадження ефективних технологій і технічних заходів для розвідки родовищ, проведення геологічних режимних спостережень і розв'язання геологічних проблем в окремих районах, розвідки та дорозвідки перспективних копалин, підготовки їх до промислового освоєння тощо. У нормативному акті також зроблено спробу визначити механізми виконання зазначеної програми – нормативно-правове, організаційно-технічне, наукове, фінансове забезпечення.

Більшість положень законодавчо визначеної програми мають сприяти подальшому розвитку мінерально-сировинної бази в Україні, зменшенню залежності України від імпорту окремих видів мінеральної сировини. Проте деякі норми закону потребують, на наш погляд, уточнення і доопрацювання.

Авторами закону не визначено статус програми, що обумовило її еkleктичний характер, структурно та за змістом програма виглядає як дещо розширена концепція. Питання розвитку окремої галузі не підпадають під норми ст. 85-6 Конституції України [1], а у ст. 92 Основного Закону держави, яка визначає коло суспільних відносин, що мають регулюватися законами України, проблематика цього Закону також відсутня. Згідно з ч. 3 ст. 13 і 4 ст. 14 Закону України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України”, “прогнози... програми розвитку галузей економіки

затверджуються в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України” [9]. Проте Уряд направив програму розвитку галузі на розгляд Верховної Ради України.

У Законі не встановлено загальнообов’язкові норми і правила, за їх невиконання не передбачає жодних правових наслідків. А наявність у тексті програми дозволу Уряду коригувати заходи та обсяги їх фінансування (наприклад, р. 3 “Механізм виконання програми”) підтверджує спрямованість представлені програми виключно на бюджетну підтримку адміністративних структур.

Згідно з Пояснювальною запискою до проекту, її основні напрямки базуються на незатвердженій Верховною Радою програмі “Україна-2010”. Норми проекту не корелювались з положеннями Державної програми економічного і соціального розвитку України на 2002 рік, проектів законів – “Про Концепцію переходу України до сталого розвитку” та “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні на період до 2005 року” [17; 19]. Зокрема, у Програмі-2002 головною метою розвитку мінерально-сировинної бази Кабінетом Міністрів вважалося “...забезпечення розвіданими запасами корисних копалин галузей економіки...”, а метою програми, що розглядається, було “... розроблення стратегії та плану дій...”, для чого очікувалось отримати тільки з держбюджету майже 4 млрд грн. На відміну від Програми-2002 у завданнях Закону замало уваги приділено еколого-геологічним роботам, є відмінності у розмірах державного замовлення з приросту запасів корисних копалин тощо.

На наш погляд, у програмі відсутній глибокий об’єктивний аналіз реального стану справ у галузі. Так, на думку вчених, Україна продовжує посідати провідні місця з інтенсивності експлуатації надр, спостерігається зниження економічної ефективності значної частини мінерально-сировинних ресурсів. Попри те, що в резерві протягом 20 – 60 років знаходяться сотні родовищ, у пошуки і розвідку включаються все нові об’єкти, без чіткого визначення пріоритетів. У преамбулі програми автори зазначають, що “Програма спрямована на розвиток... досліджень...”, що ставить під сумнів її дієвість і практичну цінність.

Цілі і завдання задекларовані в розділах 2 Пояснювальної записки та Програми. В останніх автори проекту ототожнюють основні завдання і пріоритетні напрями реалізації програми. На нашу думку, саме пріоритети розвитку залишилися невизначеними, програма охоплює практично весь існуючий спектр мінералів. Наприклад, декларування в розділі 1 необхідності випереджаючого розвитку “вітамінів промисловості” (згідно з науковими дослідженнями за ступенем переробки, кількості вкладеної праці і додаткової вартості “рідкоземельні метали” не поступаються продукції машинобудування, а й перевищують її), не знайшло адекватного відображення у переліку заходів та планах їх фінансування.

У Законі замало уваги приділено техногенним родовищам України (розділ 2). Вважаємо, що завдання щодо продовження робіт зі складання бази даних цих родовищ мають бути посилені визначенням заходів, спрямованих на забезпечення їх (техногенних родовищ корисних копалин) використання. Це сприятиме вирішенню таких проблем:

а) екологічних (звільняються землі площею понад 150 тис. га, що зараз знаходяться під відвалами видобутку і відходів збагачення та переробки мінеральної

сировини, зменшиться забруднення довкілля цими відходами);

б) економічних (обсяги відходів збагачення і переробки мінеральної сировини, які містять цінні корисні копалини і мають промислове значення, перевищують 25 млрд. т. Потенційна вартість техногенних родовищ за попередніми розрахунками обчислюється десятками мільярдів доларів США. Зауважимо також, що зазначена маса відходів у перерахунку на один квадратний кілометр території України перевищує аналогічний показник для США у шість разів та у три рази – для держав Європейського Союзу).

У Законі відсутнє повноцінне економічне обґрунтування фінансового забезпечення реалізації завдань програми. Зокрема, із загального обсягу фінансування програми (17,7 млрд грн) майже 13,8 млрд грн передбачено залучити з позабюджетних джерел без будь-якої інформації щодо цих джерел та умов і механізмів такого залучення. Аналогічні приклади присутні і при плануванні розвитку реального сектора економіки. Зокрема, у сфері використання алюмінієвої сировини розглядається не конкурентноспроможність внутрішніх ресурсів і не рентабельність їх переробки на вітчизняних підприємствах, а визначаються лише зареєстровані головні показники двох великих родовищ, а в завданнях – тільки розвідка одного із них. Відсутність зазначених даних унеможливує оцінку реалістичності фінансування програми.

У діючих умовах жорсткого бюджетного дефіциту в Законі не опрацьовано чітких критеріїв оцінки очікуваних результатів, а наведені програмні цілі занадто розпливчасті, окремі носять міжгалузевий характер. Наведена етапність також не обґрунтована, реальність досягнення деяких результатів (наприклад, “провести докорінне переоснащення підприємств галузі”) викликає сумнів. Організаційно-технічне забезпечення програми не відповідає нормам ринкової економіки – одна організація планує, сама ж виконує і коригує свої дії. Вважаємо також, що частина закону, присвячена правовому забезпеченню програми, дає надто загальне уявлення про стан нормативно-правових розробок у цій сфері, систему законодавчих та інших нормативно-правових актів, які слід прийняти у відповідний період. Доцільно було б в цій частині закону дати оцінку законодавству, передбачити заходи щодо подальшого вивчення, аналізу та узагальнення практики законодавчого регулювання, визначити склад нормативно-правових актів і послідовність їх прийняття. Натомість, у середньострокову програму дій включено лише чотири заходи, три з яких мають досить вузьку сферу застосування.

Звертаємо увагу на те, що в блок “Наукове забезпечення” Програми не включено питань економічного спрямування. Наприклад, регламентації рентних доходів гірничих підприємств, регулювання фінансових ресурсів тощо. Стосовно визначення перспектив розвитку було-щебеневої продукції то всі заходи прив’язані (чомусь) виключно до “майбутнього розвитку автотранспортної системи України”, яка звужена до трьох магістралей.

Таким чином, проект Національної програми виглядає частково структурованим переліком декларативних положень, які, на нашу думку, не в змозі вирішити поставлене завдання. Ураховуючи низьку дієвість зазначеної

Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України та наближення терміну її завершення (2010 р.), для галузі будівельних матеріалів опрацьовано концептуальні положення, які мають визначати засади і механізми реалізації державної політики у сфері нормативно-правового забезпечення цього сектора реальної економіки.

Під час реалізації цієї Концепції мають бути вирішені такі завдання:

– реструктуризація системи нормативно-правового забезпечення повного циклу використання природних ресурсів з визначенням функцій держави зі створення повноцінного життєвого середовища, умов безпеки для здоров'я людини, збереження тварин і рослин;

– забезпечення належної ідентифікації та відповідності об'єктів будівельних матеріалів і виробів їх призначенню;

– досягнення раціонального використання національних ресурсів.

Відповідно до поставленої мети засадами розвитку довкілля мають стати:

– прозорість нормативного поля для всіх учасників ринкових відносин – державних органів, замовників, інвесторів, підрядників, споживачів;

– термінологічна єдність і системність нормативно-правових актів та узгодженість нормативних документів різного рівня;

– пріоритетність механізмів технічного регулювання у процесі життєвого циклу продукції: добича – споживання – утилізація;

– чітка ієрархія нормативно-правових актів із забезпеченням пріоритету вимог документів вищого рівня над іншими, усунення дублювань вимог різних документів, у тому числі у документах нижчого рівня;

– наявність механізму контролю дієвості заходів засобами чинної нормативно-правової бази з урахуванням норм міжнародних і міждержавних документів, а також документів окремих країн.

Ліцензування є єдиним механізмом в Україні щодо надання надр у користування суб'єктам господарювання. Нормування є одним з найважливіших напрямків діяльності гірничо-сировинного та будівельного комплексів. Однак роботи в цих сферах до теперішнього часу лише опосередковано регулюються Законами України "Про стандартизацію", "Про підтвердження відповідності" [10–11], які не охоплюють повною мірою діяльність у сфері нормування в будівництві та при виготовленні будівельних матеріалів, а лише врегульовують окремі питання, що є складовими нормотворчої діяльності комплексу.

На сьогодні немає науково виважених обґрунтованих методологічних підходів до формування нормативно-правової бази, нечітко визначено статус будівельних норм. З метою встановлення правових та організаційних засад нормування функціонування будівельного комплексу в Україні, а також необхідності приведення окремих положень чинного законодавства України відповідно до вимог ЄС згідно із зобов'язаннями України, Кабінетом Міністрів у 2006 р. представлено на розгляд Верховної Ради відповідний законопроект [18].

На думку експертів, у поданому законопроекті, обґрунтування необхідності прийняття якого визначено поверхово і не відображає його сутності та змісту, існують внутрішні протиріччя [16]. Так, авторами проекту не враховано чинність Закону

України “Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності”, прийнятого у грудні 2005 р., і постанови Кабінету Міністрів “Про делегування повноважень щодо стандартизації у галузі будівництва і промисловості будівельних матеріалів” [13], які також варто розглядати як основоположні документи, що визначають відносини в технічному регламентуванні будівельної галузі.

У представленому пакеті документів не розкривається співвідношення положень проекту з нормами базових законів України у цій сфері та його місце в системі чинного законодавства, особливо враховуючи наявність юридичних колізій. Варто зазначити, що Законом України “Про стандартизацію” встановлені правові та організаційні засади стандартизації в Україні і згідно зі ст. 2 Закону, сфера його дії поширюється на всі суб’єкти господарювання, окрім певних галузей, виключний перелік яких наведено в ч. 2 даної статті. Відповідно до норм р. II Закону, в якому визначено провідну роль центрального органу виконавчої влади з питань стандартизації у цій сфері, у ст. 10 Закону визначено право інших центральних органів виконавчої влади організувати і виконувати роботи зі стандартизації. На виконання вищезазначених норм постановою Кабінету Міністрів України “Про делегування повноважень щодо стандартизації у галузі будівництва і промисловості будівельних матеріалів” надані такі права Держкомітету з будівництва та архітектури, які він успішно реалізовував, затверджуючи нормативні документи рішеннями науково-технічної ради. У той же час, у ст. 2 Закону України “Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності”, прийнятому в грудні 2005 р., де визначається сфера дії Закону, будівельні норми виведені зі сфери відносин, які регулюються даним Законом, що вимагає додаткового законодавчого уточнення.

Нагальним питанням, для вирішення якого розроблено проект закону, є не визначений чітко сьогодні статус будівельних норм і відсутність обґрунтованих методологічних підходів до формування нормативно-правової бази в будівництві та виробництві будівельних матеріалів. У представленому пакеті документів не міститься чіткого визначення статусу будівельних норм, що мають розглядатися, згідно із Законом України “Про підтвердження відповідності”, як елемент нормативно-правового регулювання і як одна із форм технічного регламенту, дотримання якого є обов’язковим. Не визначено також задекларованої у проекті методологічної основи їх розробки. Необхідно зазначити також відсутність визначення поняття “нормування”, яке можна розглядати як прикладну діяльність стосовно системного опрацювання “технічних норм” або здійснення “нормування праці” робітників, зайнятих у технологічному процесі.

Не менш важливим напрямком подальшого розвитку вітчизняного законодавчого поля у сфері надкористування має стати правове визначення методичних підходів до освоєння нових копалин і переробки гірничої продукції. Сьогодні превалює технократичний підхід до освоєння мінерально-сировинних ресурсів, при якому інвестиційний проект розглядається несистемно, процес розвідки і добучі базується не на економічних показниках, а на виробничих критеріях як інфраструктурної складової розвитку певної галузі. При цьому, за мету обирається максимізація зростання розвіданих запасів і отриманої добучі продукції, яка визначається в натуральних показниках, з ігноруванням соціальних і екологічних

інтересів суспільства. На цей час нормативне поле України розглядає ресурси надр в якості товару виключно в господарсько-економічному блоці законів і не визначено в галузевих базових законах, що суперечить певною мірою, сутності й спрямованості урядових завдань. У результаті в законодавчих актах, які мають визначати інвестиційну спроможність розвитку промисловості будівельних матеріалів, виникають прогалини, а галузь штучно виводиться з інноваційно привабливої для інвесторів.

Проблеми розвитку нормативно-правової бази у сфері розвідки, добичі і раціонального використання мінерально-сировинних ресурсів, згідно з прийнятими у світовому товаристві методологічними підходами, безпосередньо пов'язано із вивченням та ефективним розв'язанням питань охорони довкілля та геоекології. Наприкінці ХХ ст. Верховною Радою України ратифіковано Угоду про співробітництво в галузі вивчення, розвідки і використання мінерально-сировинних ресурсів, в якій акцентовано необхідність комплексного підходу до формування системи мінерально-сировинного забезпечення економіки та здійснення інвестиційних програм з фундаментальних і прикладних проблем [12].

Одночасно в умовах трансформаційних перетворень в Україні актуалізовано проблему екологічної реабілітації територій низки регіонів [21]. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України “Про Концепцію поліпшення екологічного становища гірничодобувних регіонів України” розпочалося розроблення програмних заходів і нормативно-правового забезпечення завдань з очищення забруднених територій, промислового використання відходів виробництва [14].

На цей час правове поле щодо поводження з відходами складає близько 50 законодавчих актів і більше 100 нормативних актів, що свідчить, на думку дослідників, “про систематичну роботу у відповідному напрямку, яка поступово наближає вітчизняну нормативну базу до європейських вимог” [20, с. 60]. При цьому, В. Міщенко зауважує, що дійсний стан поводження з відходами не відповідає формальним ознакам. На сучасному етапі суспільного розвитку науковцями не опрацьовано загальноприйняті форми класифікації, номенклатури небезпечних відходів, нормативне регулювання не забезпечує чіткість форм первинного статистичного обліку небезпечних відходів та їх паспортизації, нерегульоване зберігання відходів на території підприємств, немає методики і регламенту віднесення відходів до категорії небезпечних. Управління розвитком суспільного виробництва розуміється громадськістю як інтегральне завдання, що включає визначення соціальних, економічних та екологічних параметрів. Першочерговими стають вимоги взаємопов'язаного вибору всіх параметрів, що характеризують стан системи “суспільство – виробництво – середовище”, для забезпечення зростання добробуту при безумовному збереженні сталості й продуктивності природних компонентів системи.

Розглядаючи економічну природу мінерально-сировинних ресурсів, треба визнати їх в якості складової частини виробничих ресурсів, разом з капіталом і працею. Проте природні ресурси набувають рис товару тільки після отримання ними ліквідної форми у вигляді добутої продукції або підготовлених до добичі корисних копалин за наявності оформленого замовлення, так званих підтверджених запасів.

Вважаємо, що вітчизняне законодавство у сфері будівельних матеріалів повинно розвиватися в напрямку поглиблення і деталізації регулювання процесу користування надрами з максимальним охопленням усього комплексу відносин між державою і суб'єктом підприємницької діяльності.

Однією з проблем українського законодавства про надра – це заміна або доповнення норм публічного (державного) права на норми цивільного (приватного) права. Чинне законодавство вже передбачає угоди щодо розподілу продукції та концесії, які за своєю природою є цивільними договорами, але на цей час не знайшли широкого розповсюдження.

Інтереси суспільства (держави) у сфері надрокористування не завжди співпадають з інтересами окремих фізичних осіб і підприємств. Тому без державного регулювання неможливо, наприклад, забезпечити відтворення мінерально-сировинних ресурсів. Перспективним представляється дослідження поєднання державного і приватного права в одному законодавчому акті при чіткій конкретизації сфер використання.

Література:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // ВВР України. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 160 с.
2. Про основи містобудування : Закон України // ВВР України. – 1992. – № 52. – Ст. 683.
3. Про архітектурну діяльність : Закон України // ВВР України. – 1999. – № 31. – Ст. 246.
4. Про планування і забудову територій : Закон України // ВВР України. – 2000. – № 31. – Ст. 250.
5. Гірничий закон України : Закон України // ВВР України. – 1999. – № 50. – Ст. 433.
6. Про надра : Закон України // ВВР України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.
7. Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності : Закон України // ВВР України. – 2006. – № 12. – Ст. 101.
8. Про затвердження загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України до 2010 року : Закон України // ВВР України. – 2006. – № 28. – Ст. 241.
9. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України // ВВР України. – 2000. – № 25. – Ст. 195.
10. Про стандартизацію : Закон України // ВВР України. – 2001. – № 31. – Ст. 145.
11. Про підтвердження відповідності : Закон України // ВВР України. – 2001. – № 32. – Ст. 169.
12. Про ратифікацію Угоди про співробітництво в галузі вивчення, розвідки і використання мінерально-сировинних ресурсів : Закон України // ВВР України. – 1998. – № 23. – Ст. 124.
13. Про делегування повноважень щодо стандартизації у галузі будівництва і промисловості будівельних матеріалів : постанова Кабінету Міністрів від 18 січня 2003 р. № 56. // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 4. – С. 239. – Ст. 116. – Код акту 24191/2003.
14. Про Концепцію поліпшення екологічного становища гірничовидобувних регіонів України : постанова Кабінету Міністрів України від 31 серпня 1999 р. № 1606. –

Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

15. Про стандартизацію і сертифікацію : декрет Кабінету Міністрів України від 10 травня 1993 р. № 46-93 // ВВР України. – 1993. – № 27. – Ст. 289.

16. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект закону України “Про нормування у будівництві” : проект від 9 листопада 2006 р. № 2503. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=28603

17. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні на період до 2005 року : проект закону України від 3 червня 2002 р. № 1148. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=12408

18. Про нормування у будівництві : проект закону України від 9 листопада 2006 р. № 2503. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=28603

19. Про Концепцію переходу України до сталого розвитку : проект постанови Верховної Ради України (н. д. Ландик В. І. від 02.07.2004 р. № 5749). – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=18607

20. Сотрудничество для решения проблемы отходов : тезисы докладов II Междунар. конф., (Харьков, 9-10 февраля 2005 г.). – X. : ИД “ИНЖЭК”, 2005. – 379 с.

21. Сухіна О. М. Структурно-динамічні зміни, пов’язані з реабілітацією територій вугледобувних регіонів / О. М. Сухіна // Механізм регулювання економіки. – 2007. – № 3. – С. 86–93.

Надійшла до редколегії 16.06.2010 р.